

јереј Предраг Пузовић

ИСТОРИЈСКИ ЗНАЧАЈ МАНАСТИРА МИЛЕШЕВЕ

Место — Манастир се налази шест километара источно од Пријепоља у уској и дугачкој долини реке Милешевке, под огранцима Златара, на заравни између речице Косатице и Милешевке. Цео предео око манастира утонуо је у некакав чудан мир. Као да је годинама тражено ово место да би се ту подигао манастир, са чијег ће звоника брујати звона звуком који далеко допире. Само место у коме се налази манастир зове се Милешева и било је у саставу средњевековне жупе Црне Стијене. Покојни Василије Марковић мислио је да је Црна Стијена било име градића, о коме имамо помена при крају XV века као граду Милешевцу у данашњем селу Хисарцику, док други независно од Милешевца, тврде да се сама речна долина у свом дољем делу називала жупом Црна Стијена Ова тврђења су хипотетична, јер из до сада познатих извора не може се утврдити ни једно ни друго. Насупрот ове Атанасије Пејатовић износи своје мишљење о обиму и границама поменуте жупе: „Око средњег Лима помиње се жупа Црна Стијена у којој се налази манастир Мелешева. У долини више Пријепоља, у селу Ивању, и данас се једно место зове Црна Стијена, што указује на могућност да је ова жупа обухватала целу долину Лима, па и притоке реке Лима: Грачаницу и Милешевку све до краја пријепољског поља и утоке Милешевке у Лим.”¹

Манастир Милешева је подигнут на важном караванском путу који води из приморја у унутрашње српске земље. Сви путеви од Дубровника, Котора и Скадра према североистоку стицали су се, преко Требиња и Оногошта (Никшића), или преко Рибнице и Брескова, у долину Лима код данашњег Пријепоља, да би одатле наставили једним правцем ка истоку према данашњем Новом Пазару и даље, преко Митровице, Липљана, Скопља, Ћустендила и Софије до Цариграда. На тој важној међународној комуникацији Милешева је била једна од главних станица. Захваљујући свом географском положају, манастир Милешева је и као уметнички и као црквено-политички центар столећима вршио улогу посредника.

¹ О. Леовац, *Манастир Милешева*, Гласник Југословенског професорског друштва 1934/35, књ. IV, 966.

Постанак манастира — Милешевски манастир подигао је краљ Владислав, син Стефана Првовенчаног. Овај благочастиви и христољубиви краљ Владислав „од основа подиже божанствену цркву у име Спасово, звану Милешеву, где положи тело великога архијереја Христова Саве, преневши га од славног града Трнова.”² Овај податак се налази код архиепископа Данила II који јасно говори да је ктитор Милешеве краљ Владислав. Да је краљ Владислав подигао манастир видимо из записа једног старог летописа у коме стоји: „Владиславъ же по ним грѣмлет кралѣвство. И тѣ же богоугодно и благочѣстно поживѣ, сзида же и храмъ велик и чѣстнь, славное възнесеніе Христа Бога нашего, глаголюми милешева”,³ а други додају и: „идеже и моѣи его почивають.”⁴ Да ли је краљ Владислав подигао манастир на рушевинама неког старог храма или на земљишту где до тада није било никаквог храма не знамо. Светозар Радојчић ипак сматра да је Милешева подигнута на рушевинама неког ранијег храма.

Као и у многим нашим манастирима, тако и о постанку Милешеве постоји у народу старо предање. По том предању била су три брата: Милош Давид и Миле, који су сазидали три манастира и то: Милош Милешеву, Давид Давидовицу, а Миле манастир Миље. Ова два последња манастира налазе се на десној обали Лима према Бродареву и ценећи по њиховим остацима, нису били мањих димензија од Владисављеве Милешеве. Давидовица изгледа да је била чак и од веће архитектонске вредности. Њу је красио већи број кубета и по својој спољашњости изгледала је величанственија и китњастија од првобитне Милешеве. Давидовицу или манастир св. Богојављења сазидао је Митар, у калуђерству Давид, син Вуканов. Иако народна традиција не зна право име оснивача Милешеве, она ипак зна да су ктитор манастира Милешеве и ктитор манастира Давидовице браћа (не рођена него од стрица), па док Давидовица добија име по свом оснивачу Давиду, дотле ктитор манастира Милешеве краљ Владислав, по својој задужбини Милешеве, добија у традицији име Милош.

Истраживачи се не слажу око године када је манастир почео да се зида. Првобитна повеља краља Владислава манастиру за коју се зна да је постојала и у XIV веку, а из које бисмо видели кад је почет манастир да се зида није сачувана. Стари биографи Доментијан и Теодосије тврде да је краљ Владислав почео да зида свој манастир одмах по ступању на престо, тј. после 1234. Међутим, има истраживача који на основу фресака у манастиру тврде да је манастир могао бити сазидан десет година раније, у време када је Владислав био само краљевић, и управљао жупом Црна Стијена, на чијем се подручју манастир налазио. Радослав Грујић сматра да је манастир почет да се зида првих година краљевства Владислављева.⁵

² Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, превео, Л. Мирковић, Београд 1935. 8.

³ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Ср. Карловци 1927, 70. бр. 124.

⁴ Исто, 203, бр. 566.

⁵ Радослав Грујић, *Када је грађен манастир Милешева*, Гласник скопског научног друштва, к. XV—XVI, Скопје 1936, 356.

Имамо два податка који су сачувани и који нам пружају могућност да ближе одредимо време грађења Милешеве. Први податак нам говори да је краљ Владислав, пошто га је Свети Сава венчао за краља и пошто се оженио Велосавом ћерком бугарског цара Јована Асена II, ускоро дошао светом архиепископу (Светом Сави или његовом наследнику Арсенију I) и замолио га да му да благослов за градњу задужбине у Милешеву, коју ће посветити Вазнесењу Господњем. Теодосије изричито каже: „Тада и Владислав краљ, узев благослов од светог архиепископа, поче зидати манастир у месту званом Милешева, у име Вазнесења Господа нашега и Бога Ису-Христа.”⁶ Из овог податка видимо да је грађење Милешеве отпочело ускоро после ступања краља Владислава на престо, по свој прилици већ 1234. године када се Свети Сава одрекао престола и поново отпутовао за Свету Земљу. Можда је та брза одлука Владислављева да гради манастир у вези са незадовољства многих против њега што је незаконито узео од брата власт, те је градњом новог манастира хтео да ублажи своје противнике и увери их да је он при том био само извршилац Божје воље.

Други податак о градњи Милешеве налази се у богородичној песми седме песме другог канона на јутрењу у служби преноса моштију Светог Саве у Милешеву. У тој песми песник се овако обраћа Богородици: *Да просвети омрачене слуге своје, који граде дом Сину њеном*”⁷ Како је ова песма у склопу песама у славу преноса моштију Светог Саве из Бугарске у Милешеву, изгледа да је треба схватити овако: Још док је грађена Милешева стигла је у Србију вест о смрти Св. Саве у Трнову. Та вест је ожалостила нарочито краља Владислава и његове сараднике на подизању задужбине, те је један од црквених песника гледајући мрачна лица њихова приликом једног богослужења у помен светитељев, обратио се Богородици у песми с молбом: да разведри (просвјети) тугом помрачене душе краља Владислава и његових сарадника, и тиме им помогне да доврше градњу дома Сину њеном Исусу Христу.⁸ Доцније је та песма унесена у састав службе преноса моштију Св. Саве у Србију и полагања њихова у новосаграђени храм Спаситељев у Милешеву. Службу преноса моштију Св. Саве највероватније је писао неки непознати Савин ученик, пошто се у четвртој песми другог канона каже: „Твоји ученици похвалне ти венце приносимо, свети Саво, прими и заступи душевне наше немоћи, излиј на нас милостиво ти, оче, вољене и својим молитвама од напасти спаси.”⁹

Према свему томе, врло је вероватно да је грађење цркве Св. Спаса у Милешеву отпочело 1234. године, у време одласка Светог Саве на његово друго путовање по Светој земљи. Претпоставља се да је манастир Милешева био готов потпуно шестог маја 1237, када су у њу пренесене из Бугарске мошти Светог Саве и положене у нови гроб.¹⁰

⁶ М. Башић, *Старе српске биографије*, Београд 1930, 239.

⁷ Р. Грујић, *исто*, 356.

⁸ *Исто*, 356.

⁹ О Србљаку, Београд 1970, 273.

¹⁰ Светозар Радојчић, *Милешева, Уметнички споменици Југославије*, Бгд. 1963, 33.

По мишљењу Светозара Радојчића, манастир су зидали приморски зидари.

Летописци називају манастир „Српска лавра“, „Света црква Милешевка“. Само име Милешева како тврди Перо Слијепчевић у свом делу „Огледи“ добио је манастир по речи Милешевки. Име манастира се у народу различито изговара: Милешева, Милошева и Милешево, али у старијим историјским изворима само имамо име *Милешева*.¹¹ (За Милешеву је везано много догађаја из нашег политичког и културног живота). Манастир је посвећен Вазнесењу Господњем. Владислав га је подигао из побожности и као израз своје оданости православљу. Уопште, манастири су били видно обиљежје живота, рада и снаге једног владара у оно доба. Можда је своју моћ хтео да обележи и краљ Владислав. Други разлог зидања манастира је можда у вези са неслогом између Владислава и брата му Радослава која је много задала посла Светом Сави.

Судбина је доделила да у Милешеви буде гроб највеће наше црквене, националне и културне личности, Светог Саве. Свети Сава је постао симбол, оличење културних тежњи целе наше нације. Овде су мошти Светог Саве донесене из Бугарске шестог маја 1237. године и спуштене у гроб спољашње припрате, и ту су лежале неко време. Касније се светитељ, како пишу биографи Доментијан и Теодосије, јавио некоме од ученика и зажеleo да „За њихову побожност лежи посред цркве на виђење свима“.¹² Доментијан пише: „И опет откривши гроб преосвећенога, учинише по речи његовој и у дрвеном ковчегу положише га посред свете и велике цркве“.¹³ По овим моштима Милешева се чисто називала „манастир Светог Саве“, а читав овај крај облашћу Светог Саве.

У Милешеви је сахрањен и краљ Владислав. О томе нам сведочи следећи запис: „И тако прѣиде въ бесконѣчныѣ вѣки, радуѣ се о Господи и положено бысть богоугодноѣ тѣло јего съ великолѣпными похваламы въ рукотворенѣмъ ѣго манастири въ домоу съпасовѣ въ мѣстѣ Милешева.“¹⁴ Из овог записа се јасно види да је Владислав сахрањен у своме манастиру.

Архитектура — Милешевска црква сазидана је у рашком стилу који карактерише романски начин зидања. Прозори на цркви су мали. Због њих је некад црква била мрачна. Повећани су вероватно у XVII веку. Црква је једнобродна грађевина, са две ниске певнице, широком централном и двама малим бочним апсидама. Првобитно је имала једну куполу, а доцније, највероватније приликом обнове у XIX веку, добила је још једну над спољном припратом. Ту припрату подигао је краљ Владислав 1235. године, да би у њој сахранио тело свог стрица Саве. У ствари, Жича је послужила као узор милешевском архитекти, а Милешева је опет инспирисала градитеља средње цркве у Пећи. Све ове грађевине сличних основа настају скоро истовремено: Жича се зи-

¹¹ О. Леовац, Манастир Милешева 968.

¹² Св. Радојчић, нав. дело, 33.

¹³ Исто, 33.

¹⁴ Тих. Р. Ђорђевић, Манастир Милешева у Херцеговини, Весник српске цркве, 1890, књ. I, 123.

да од 1207—1220, Милешева 1234, Пећки Апостоли између 1233. и 1250. Облицима, хронолошки и географски, ова архитектура се јако везује у целину којој је Свети Сава дао свој печат.

Оригинални изглед старе цркве, без припрате, показан је на моделу у рукама ктитора Владислава, у наосу и старом нартексу. Архитекта цркве је из приморја, али непознат. Од старих манастирских зграда које су подигнуте истовремено са црквом сачувао се живописни игуманов конак и доста преправљени стари манастирски млин, источно од цркве. Велики нови конак подигнут је 1884. године.

Фреске — Данас је Милешева највише чувена по својим фрескама. Милешевске фреске многи знанци убрајају међу најлепша дела не само српског, него и европског средњевековног сликарства. Вредност фресака оценили су многи светски ауторитети у историји уметности и доделили највиша признања и награде, у чему се посебно истиче анђео на Христовом гробу. Велики енглески археолог А. Еванс осамдесетих година прошлог века застаје фасциниран пред фреском анђела на камену као пред загонетком. Касније, највише заслугама Габријела Мијеа и Н. Окуњева, милешевски живопис постаје цењен и улази у историју европске средњевековне уметности.

Велику вредност међу милешевским фрескама представљају портрети првих Немањића. Ту је лик Стефана Немање, затим лик Св. Саве, краља Стефана Првовенчаног, краља Радослава и краља Владислава који у левој руци држи макету своје задужбине. Изузетни значај за српски народ представља портрет Светог Саве, рађен још за време његовог живота, скоро у природној величини. Ове фреске заједно са сопоћанским фрескама представљају највеће благо старог српског сликарства.

Многи истраживачи мисле да у Милешеви имамо најстарију представу ликова српских владара, ако се не узме у обзир портрет неког зетског краља у цркви Светог Михаила¹⁵ код Стона, рађена још пре смрти Светог Саве. Од фресака великих празника очуване су Благовести, Сретење, Цвети, Мироносице на гробу; у фрагментима Рођење Христово, Преображење, Успење Богородице и Силазак у ад. Из циклуса страдања Христових остало је неколико композиција: Гетсимански врт, Издајство Јудино, Скидање с крста итд. У куполи истакнута је фреска Вазнесења као завршна илустрација целокупне историје Христовог земаљског живота. Нарочито су бројни у сликарској декорацији милешевске цркве појединачни ликови, стојеће фигуре и медаљони. У певничким просторијама насликани су апостоли. На јужном зиду, иза апостола, насликан је св. Димитрије а иза њега архиђакон Стефан. Укупно је било насликано деведесет седам медаљона. Као најлепши истичу се медаљони пророка изнад старе олтарске преграде. На јужном зиду је композиција Христос на престолу коме Богородица приводи младог краља Владислава. Иза Ктитора, на западном зиду, насликани су Св. Стефан Нови, заштитник сликара, и св. Кузман лекар. На северној половини је један непознати светац и св. Дамјан, лекар са стакле-

¹⁵ Ђ. Бошковић, *Неколико натписа са зидова средњевековних цркава*, Споменик СКА, LXXXVII, Београд 1938, 8.

ном боцом. У милешевској спољашњој припрати насликани су призори Страшног суда. Насликан је Други долазак Христов, суд и одвајање праведника од грешника. Ова композиција Другог доласка Господа Исуса Христа и Страшног суда обухвата једну просторију у целини.

У молби руским царевима калуђери 1627. наводе да је сва црква исликана златом и мозаиком.¹⁶ Изгледа да су новије фреске које су насликане на новом малтеру, преко старих, биле урађене тек после те године. Фреске из XIII века свакако су биле прилично оронуте, па су предузимљиви калуђери дали да се израде нове, у највећем делу поткуполног простора.

Црква је била дивно живописана, али је данас живопис скоро сав искварен, нешто Турцима, нешто самим временом, а нешто и непажњом при обнављању. Добрим делом фреске су пропале и за време последњег рата, кад је манастир Немцима служио као коњушница. Тако су фреске које су биле на домак руке унакажене, ископане су им очи, а добрим делом малтер опао од запаре затворених коња.

Милешевски митрополити — Још у време Светога Саве основана је хумска епископија са седиштем у манастиру Свете Богородице у Стону. Циљ оснивања ове епископије био је да на самој граници државе буде светионик православља, и да у непосредној близини активне которске и дубровачке католичке цркве паралише њен утицај. Хумски епископи резидирали су у Стону све док је то било могуће због прилика које су тамо настале. Спорно је питање зашто су и када су напустили Стон, и ко је био последњи хумски епископ који је резидирао у Стону. По мишљењу Радослава Грујића, последњи је напустио Стон Данило 1324. године¹⁷ и прешао у манастир св. апостола Петра и Павла у Бијелом Пољу. После Данила постављен је за епископа хумског Стеван (1324), али он није могао заузети свој престо у Стону, који је био у босанским рукама. Зато је њему краљ Стефан Дечански уступио на уживање Петров манастир на Лиму, где је образована лимска епископија, доцније названа и петровском. Ђ. Слијепчевић није на основу података који су му били доступни утврдио докле је трајала Лимска епископија. По Р. Грујићу, Лимска епископија је укинута крајем XV века и спојена са херцеговачком или требињском.

По подацима које је изнео Ђ. Слијепчевић у свом чланку „Хумско-херцеговачка епархија...“ у „Богословљу“, истовремено са Лимском помиње се и Милешевска епархија и њени митрополити. Неки архијереји и много касније називали су се уз друге титуле и милешевским митрополитима. Много пре него што знамо за име лимског епископа помиње се безимени митрополит, који је 1377. крунисао Твртка на гробу Св. Саве. Године 1466. помиње се Давид, митрополит милешевски, као писац тестаментa херцега Стјепана, а године 1470. као поклисар херцега Влатка.

По Р. Грујићу, ову митрополију је основао Твртко, а седиште јој је било у Милешеви. Милешевска митрополија доцније је названа хер-

¹⁶ С. Мандић, *Милешева „Туристичка штампа“*, Београд 1965, 11.

¹⁷ Ђ. Слијепчевић, *Хумско-херцеговачка епархија и епископи од 1219 до краја XIX века*, Богословље, свеска 3 и 4, год. XIV. Београд 1939, 245.

цеговачком, када је половином XV века господар Хума и Милешева Степан Вукчић Косача добио назив Херцег.¹⁸ Професор Голубински није сигуран када је тачно основана ни када је престала милешевска митрополија, али мисли да је у сваком случају престала пре друге половине XVI века. Павле Повински не говори ништа одређеније о овој епархији, само вели да је на северозападу за Херцеговину била епископија у Милешеву, у манастиру који је основао краљ Владислав.¹⁹

Ђ. Слијепчевић сматра да се назив милешевски постепено губио и био замењиван називом митрополит „земљѣ Херцѣгове“ и митрополит херцѣговски.“ И један се и други назив сусреће у записима и натписима, али се и много касније, чак једном и у XVIII веку, појављивао назив милешевски. Један запис помиње седмог јула 1744. године Павла као епископа херцеговачког и милешевског,²⁰ јер му је вала да у манастиру Милешеву често било седиште. Чувајући култ манастира у коме су биле мошти оснивача српске цркве, херцеговачки епископи су, током времена, унели у своју титулу, која се често допуњавала, назив херцеговачки, да би се знало и означило на коју се територију протеже њихова власт. Назив Херцеговина постао је географски одређен појам. Зато је било сасвим природно што су га епископи унели у своју титулу.

Изгледа да је све до 1557. године, до нове црквене организације коју је извео патријарх Макарије, био само један епископ за целу ову територију. У XVI веку епископи ове епархије називају се скоро искључиво херцеговачким митрополитима: године 1529. помиње се Висарион, као митрополит „земљѣ Херцѣгове“,“²¹ херцеговачким се називају и Марко, Максим и Никанор. Око 1570. г. Антоније се назива херцеговачким митрополитом.²² И Саватије се тако називао,²³ а године 1592. Силвестар се називао митрополит Херцеговаца. Запис бележи: „При митрополитѣ Херцеговцаѣ кѣр силвестрѣ“²⁴

Већ крајем XVI века помињу се, заједно са патријархом Јованом, два херцеговачка митрополита: Силвестар и Висарион. По сигурним подацима види се да је Висарион резидирао у манастиру Тврдошу. Почетком XVII века уз патријарха Јована такође се помињу два херцеговачка митрополита: Силвестар и Леонтије. Ни код једног од њих немамо назив „митрополит петровски и полухерцеговачки.“ Назив полухерцеговачки појављује се први пут 1622. године у титули митрополита Лонгина „при митрополитѣ полхерцеговскоѣ кѣр Логѣнѣ.“²⁵ Године 1623. Лонгин се помиње као митрополит петровски и полухерцеговачки, и то у запису који је писан у манастиру Милешеву на једном довршеном Пентикостару.²⁶ Његов савременик Симеон назива се увек

¹⁸ С. Станојевић, *Народна Енциклопедија*, 792.

¹⁹ Ђ. Слијепчевић, *исто*, 255.

²⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 11, 142, бр. 2873.

²¹ *Исто*, књ. I, 143, бр. 453.

²² *Исто*, књ. I, 213, бр. 688.

²³ *Исто*, књ. I, 267, бр. 949.

²⁴ *Исто*, књ. I, 245—246, бр. 835.

²⁵ *Исто*, књ. I, 303, бр. 1117.

²⁶ *Исто*, књ. I, 306, бр. 1132.

само херцеговачки. Лонгин је умро 1642/43, а Симеон се помиње последњи пут 1635. г. После њега спомиње се као херцеговачки митрополит Василије Јовановић, светитељ Острошки и то 1639. И. Руварац је тврдио да је за време Василија извршено сједињење обе херцеговачке епархије у једну: „Ја не знам, вели он, како би се то могло изјаснити друкчије ван претпоставком, да је после смрти митрополита Лонгина и источна половина Херцеговине дата требињском (захумском) митрополиту Василију, и да је по томе Василије Јовановић постао митрополит целе Херцеговине.”²⁷ Он се, по њему, први називао Захумским. Ово Руварчево мишљење није тачно, јер је Василијево место када је он прешао из Требиња у источни део Херцеговине, заузео Арсеније. Године 1653. Арсеније иде у Русију.²⁸ Да ли је Василије после Арсенијева одласка у Русију управљао и својом старом епархијом не зна се. После Арсенија као захумски епископ спомиње се Симеон Љубибратић, али се не зна тачно од када. После неколико наследника Симеона Љубибратића долазимо до године 1732. када се губи траг о два епископа у Херцеговини. Када је извршено спајање ове две епархије не зна се тачно, али се зна да после 1732. немамо више два епископа. Патријарх Атанасије II издао је 26. јула 1751. херцеговачком митрополиту Аксентију Јовановићу Паликући синђелију у којој пише да је он постављен „на више речен8ю епархию захлумиск8ю и херцеговачк8ю.”²⁹ Из овога се може закључити да је сједињење ове две епархије можда извршено пре Аксентија Јовановића Паликуће, или тек за његово време. Паликућа је седиште митрополије које је до тада било у манастирима пренео у Мостар. Касније је седиште ове епархије враћено у манастир Дужи да би владике фанариоти вратили седиште у Мостар, где се налази и до данас.

Крунисање босанског бана Твртка — Велики значај манастира Милешеве потврђен је тиме што се у њему крунисао Твртко I босански бан на гробу Св. Саве за краља Босне и Србије. То није мали догађај. Твртко I Котроманић био је један од највећих владара Босне. Крунишући се у Милешеву он је учинио покушај за стварање целине, за спајање верски и политички разједињених земаља.

Највише података о Твртковом крунисању даје Мавро Орбини. Он је једини тврдио да је крунисање извршено у манастиру Милешеву што је и примљено у науци. За то постоји и оправдан разлог, јер сам Твртко изрично каже, у својој повељи Дубровнику од 10. априла 1378. године, како је ишао у „српску земљу” и тамо се крунисао венцима прародитеља својих Немањића.³⁰

После смрти цара Душана манастир Мелешева је дошао под власт Николе Алтомановића. Он је својом агресивном и безобзирном политиком према суседима изазвао против себе савез босанског бана Твртка и српског кнеза Лазара. Под ударцима овако моћних савез-

²⁷ И. Руварац, *О хумским епископима и херцеговачким митрополитима* до године 1766, Мостар 1901, 40.

²⁸ Ђ. Слијепчевић, *Хумско-херцеговачка епархија и епископи од 1219 до краја XIX века*, Богословље, свеска 3 и 4, год. XIV. Београд 1939. 258.

²⁹ Исто, 261.

³⁰ М. Динић, *О крунисању Твртка I за краља*, Глас 147 (1932) 135.

ника Алтомановић је морао подлећи. Његове западне земље почев од Дубровника па све до Дрине и Лима, са Плевљима, Пријепољем и манастиром Милешевом, добио је Твртко, а источне кнез Лазар. Ова подела је била 1374. године. Три године после овога догађаја, у манастиру Милешеви 1377. г. Твртко се венчао краљевском круном узимајући титулу краља Босне и Србије. Његова титула је гласила „Стефанъ Твртко вѣ Христа Бога крѣль Србѣліемъ, Боснѣ и Приморию.”³¹

Било је више мишљења о томе које се године бан Твртко крунисао за краља. Тако Мавро Орбин тврди да је Твртко крунисан 1376. г. од митрополита манастира Милешеви и његових монаха прозвавши се Стефан Мирче.³² Твртко се заиста крунисао у Милешеви за краља. С тим је био сагласан његов врховни господар краљ Лудовик I, и од крунисања се прозвао Стефан, чиме је показао своју жељу да се веже са Немањићима. Не може се објаснити шта значи Орбинова тврдња да се Твртко после крунисања назвао Мирче. Мирче је типично румунско име и нема никакве везе са Твртком. Но код Орбинија има доста погрешака, па је једна од њих и ова. Исто тако, крунисање није било 1376, како мисли Орбини, него 1377. године. Константин Јиречек је, на основу дубровачког архивског материјала, утврдио да је Босна постала краљевина 1377. године.

Постоји хипотеза да се Твртко крунисао у месту Миле а не у Милешеви. Миле се налази у околини Кључа. Творац ове хипотезе је Талоци, а касније је прихватио Перојевић који претпоставља да се Твртко I двапут крунисао, први пут у месту Миле, по римокатоличком обреду, а други пут у Милешеви по православном. Ова Талоцијева хипотеза није тачна и не може се потврдити. Твртко се једанпут крунисао у Милешеви по православном обреду.³³

Немањићи су бирали празник за своје крунисање. Стефан Првовенчани крунисан је на Спасовдан, Стефан Дечански на Богојављење, Душан за краља на Малу Госпојину, а за цара на Ускрс, па се претпоставља да се и Твртко као краљ наследник крунисао на Митровдан, пошто у то време нема другог празника. Владимир Ђоровић је за Твртка I написао ово: „У јесен 1377, чини се о Митровдану, Твртко се крунисао за краља Србије у Милешеву.”³⁴ Упада у очи да крунисање није обављено у Жичи, где се до тада крунисали сви краљеви династије Немањића. То се може објаснити чињеницом да Жича није била у саставу Тврткове државе, а манастир Милешева је био један од најугледнијих српских манастира на Твртковој територији. Нарочито је био велики углед манастира због тога што је у њему лежало тело Св. Саве. Зато је сигурно да је Твртко баш због оваквог угледа Милешеви и изабрао овај манастир за место свога крунисања.

Рад милешевских калуђера на преписивању књига — Подаци о преписивању књига у манастиру Милешеви врло су оскудни. На основу сачуваних докумената видимо да су калуђери били свесни значаја књи-

³¹ Исто, 142.

³² М. Орбини, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 151.

³³ Н. Радојчић, *Обред крунисања босанског краља Твртка I*, Бгд. 1948, 80

³⁴ Исто, 26.

га па су пре отварања штампарије преписивањем умножавали књиге, што су наставили и после прекида рада штампарије.

Прве скромне податке о преписивању књига имамо из XIII века. Милешевски игуман Спиридон 1264. наређује да се пише Пролог, чији се рукопис некада чувао у Дечанима. На том Прологу имамо запис следеће садржине: „Ова књига Пролог написа се у храму Светог Саве, у жупи Црна Стијена, у месту званом Милешева, у дане благовернога краља Уроша и брата му Владислава.”³⁵ То је био почетак једне велике културне делатности у овом манастиру. Први по имену познати милешевски преписивач је монах Герман. Он је 1295. године довршио рукопис Номоканона који је касније доспео у Букурешт.³⁶

У XVI веку манастир Милешева је био за оне прилике велики културни центар. Имао је за оно време доста добру библиотеку. У манастиру Милешеви Ђак Владислав пише 1508. г. рукописну књигу и оставља запис о тешком времену: „У времену тешком, за владавине законопреступног, светој Тројици хулног, хришћанима несносног и злочестивог турског цара Бајазита.”³⁷ Данас се ова књига чува у црквеном музеју у Сарајеву.

Године 1562. познати су нам у Милешеви преписивач Симеон и књиговезац Теофило.³⁸ Исте те године забележен је податак да калуђери купују књиге за своју библиотеку. Ово све јасно говори да је Милешева имала своје преписиваче, књиговесце и библиотеку.

Поменућемо само неколико података о писању књига у Милешеви током XVII века. Године 1623. писан је у Мелешеви Пентикостар, а 1633. помиње се игуман манастира Василије, за чије време у манастиру ради преписивач Захарија, од кога су се сачувала два рукописа: Псалтир из 1633 године, и служебник из 1653. сада се налази у Универзитетској библиотеци у Загребу. Октоих петогласник писан је 1638, минеј за месец септембар написао је јеромонах Пахомије 1648. године.³⁹ Тако је манастир Милешева, у ком је почело преписивање још у XIII веку, наставио тај рад током целог XVII века.

Титула „Херцег од Светог Саве”. — Титулу „Херцег од Св. Саве” узео је Стјепан Вукчић, наследник Сандаља Хранића 1445. године. Он се није задовољио наследном титулом већ је 1448. узео титулу „Херцег од Светог Саве”. Разлози који су га на то навели нису довољно јасни. Можда је унео име Светог Саве у своју титулу зато што се гроб Светитељев налазио у његовој земљи, а можда је та титула требало да значи наставак политике Твртка I. У сваком случају то је тежња да се босанска црква уједини (стопа) са пећком. По Херцегу Стјепану његова област се једно време називала Херцегова земља а после Херцеговина. Његова земља се простирала отприлике од Пролошца, Имотског

³⁵ Д. Боричић, *Културни и политички значај Милешева у Средњем и почетком Новог века*, Гласник Српске православне патријаршије, Ср. Карловци 1935, 302.

³⁶ С. Радојчић, *Милешева, Уметнички споменици Југославије*, Бгд. 1903, 40.

³⁷ В. Шалипуровић, *Милешевска штампарија 1544—1557*, Пријеполје 1972, 11.

³⁸ С. Радојчић, *Милешева Уметнички споменици Југославије*, Бгд. 1963, 43.

³⁹ Д. Боричић, *Манастир Милешева приликом 700 годишњице*, Чачак 1939, 10.

и Вргорца до Херцег Новог, Рисна у Боки Которској и отуд до Самобора и Милешева, Пљеваља, Горажда и Фоче.⁴⁰

Страни путописци о Милешеви — У XVI веку кроз нашу земљу пролази велики број странаца-путописаца који навраћају у Милешеву и описују у каквом се стању манастир налази. Свим тим путописцима са запада чини се да милешевски калуђери живе животом необразованих испосника, који радом на пољу осигуравају себи свој свакидашњи хлеб, не мичући се са манастирских имања. Нико од њих не спомиње штампаре, књиговезце, преписиваче, веште посланике који сдлазе султану и московском цару, влашким и молдавским господарима, монахе трговце који тргују са Дубровником. По вестима западњака види се да је унутрашњи живот братства за странце остајао тајна. Из зидова ћелија ипак је тињао књижевни живот.

Пролазећи из Цариграда 1533. г. поред манастира Милешева, аустријски посланик Пепер (Шепер) описује манастир овако: „Пошто су путовали три миље (од Милешева Дола) сиђоше к манастиру Светог Саве“. Манастир му је насељен самостанцима „који се зову калуђери, сви су тежаци, уосталом незналице.“⁴¹ Иако је Шепер рекао да су милешевски калуђери незналице, ми из домаћих извора тога времена видимо да је међу њима било људи који су се бавили штампањем књига. Како је онда Шепер могао рђаво оквалификовати монахе Милешева? Не треба заборавити да је Шепер живео када је немачко царство било поприште верских ратова и да је то последица његове верске нетрпељивости.

Годину дана касније, 1534. године, пролази кроз Милешеву млетачки посланик Рамберти. Практичан и добро расположен према монасима, Италијан бележи кратко да је манастир „велик и добар“, да је тело Светог Саве „цело и лепо“. Монаси се одевају грчки, а говоре словенски. Са чуђењем записује да манастиру Милешеви дају већу милостињу Турци и Јевреји него хришћани.⁴²

Жан Шено описује путовање француског амбасадора д'Арамона кроз Херцеговину и Србију 1547. г. „И прођосмо поред манастира који се зове Свети Сава, где има више монаха који живе на грчки начин и зову се калуђери; они пролазницима показују тело Светог Саве. Турци га поштују и чине му милостињу. Поред манастира налази се и једна мала тврђава коју зову Милешевац.“⁴³

Исте године, 1547, прошао је кроз Милешеву Жак Гасо. Он је видео у манастиру више калуђера грчког обреда, који пролазницима показују тело Св. Саве „још читаво и лепо“. Он је, као и многи други, сазнао да свеца и сами Турци поштују и да чине милостињу манастиру.⁴⁴

⁴⁰ И. Руварац, *О хумским епископима и херцеговачким митрополитима до године 1766*, Мостар 1901, 10.

⁴¹ О. Леовац, *Манастир Милешева*, Гласник Југословенског проф. друштва, 1934/35, књ. IV, 971.

⁴² Исто, 971.

⁴³ Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI—XVII века*, Београд 1961, 112.

⁴⁴ С. Радојчић, *Милешева Уметнички споменици Југославије*, Бгд. 1963, 44.

Млетачки амбасадор Катарина Зен, прошавши долину Милешевке, стиже у манастир Св. Саве 2. јула 1550. године. Црква га импресионира, она је камена са кубетом, изнутра искићена златом и сребром; у њој лежи Св. Сава, веле да је цео, али је он видео само руке. И Зен понавља да прилоге манастиру највише дају Турци, да они много поштују Св. Саву и да га се боје. У манастиру живи око 50 калуђера којима управља игуман Данило, познат из милешевских штампаних књига. Под милешевску управу потпада, у то доба, око двадесет манастира — то дознаје Зен од самог игумана, који му се тужи да манастир плаћа султану годишњи харач од хиљаду дуката. Калуђери после завршених обреда одлазе да раде на пољу. Братство станује у ћелијама које су грађене као и остале турске куће.⁴⁵ Шлески авантуриста Мелхиор Сајдлиц пролази 1559. кроз манастир Милешеву и бележи како је црква богато украшена сребром, како у једном олтару лежи неки митрополит и нарочито истиче како монаси (има их, вели, око шездесет) воде чист и умерен живот.⁴⁶ Исте године кроз Милешеву пролази Волфганг Минцер из Бамберга који спомиње исти број монаха, доста одређено описује живот Св. Саве и нарочито истиче како у манастиру Милешеви има много сребром окованих икона.⁴⁷

После Вартоломејске ноћи 1572. г. избегли хугеноти преплавили су Европу. Један Парижанин из хугенотске породице, Филип Дифрен, стиже у Милешеву 26. јануара 1573. Задржао се један дан у манастиру и у своме дневнику бележи: „Стигосмо у доста велики и лепи манастир Св. Саве који припада српским калуђерима. Они се облаче и живе на грчки начин, али су Словени и не знају никакав други језик. Прича се да овај манастир има око 20.000 шкуда прихода и да се некад херцег Србије назвао „од Св. Саве.“ Њега су највише изненадила метална клепала која су употребљавана уместо звона.⁴⁸

Годину дана касније у Милешеву опет свраћа један Парижанин, Пјер Лескалопије, образовани племић, који је у своме путопису оставио доста занимљивих података о политичким и културним приликама у нашим крајевима тих времена. Око 21. марта 1574. стигао у Милешеву и записао да је видео манастир Св. Саве са српским калуђерима, који живе по грчким обредима. Калуђери тврде да имају тело Св. Саве, али показују само његову руку; Јевреји и Турци љубе је са истим поштовањем као хришћани, а чине и већу милостињу. Сам Чауш им је испричао једно чудо свечево. Неки Турчин, који је дошао да тражи данак што га калуђери дају султану, стропоштао се мртав на вратима манастира зато што је учинио неко насиље. Лескалопије је чак забележио и посни ручак којим је почашћен, чорба са уљем и прازیлуком, мало рибе и црни хлеб. Било је доба великог поста.⁴⁹

⁴⁵ С. Радојчић, *Милешева*, Уметнички споменици Југославије, Бгд. 1963, 44.

⁴⁶ Н. Матковић, *Путовање по балканском полуострву XVI века*, РАД ЈАЗУ. књига LXXXIV, Загреб 1887, 52.

⁴⁷ С. Радојчић, исто, 45.

⁴⁸ Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI—XVII век*, Београд 1961, 128.

⁴⁹ М. Динић, *Три француска путописца... Годишњица Николе Чупића*, књ. 49. Београд 1940, 114.

Манастир Милешева је у седмој и осмој деценији XVI века био доста богат. У тим годинама благостања стиже у Милешеву 1580. млетачки амбасадор Контарини. Поштујући манастирски ред, посланик прво прилази моштима Св. Саве и даје милостињу; и он примећује да су светитељу откривене само прекрштене руке и тумачи зашто му је глава под покровом: „Ко погледа, вели, (Св. Саву) у лице, толико се уплаши да не може да живи, црква се одржава у најбољем реду — наставља Контарини, на иконостасу је велики дрвени позлаћени крст и многе слике пророка са српским натписима и лепим украсима. Контарини тачно описује: Црква има три просторије које воде једна у другу. Поред ђивота Св. Саве који је споља сав украшен сребром и златом, има још један, према истоку, у коме лежи Симеон Немања и краљ Владислав.⁵⁰⁾ По Контаринијевим речима, види се да је 1580. ђивот Св. Саве оно западно од Владислављевог, што значи у старој припрати.

Жан Палерн Форезјен описује манастир Милешеву 1582. овако: „Манастир је богат и са добрим приходима. У њему се види много реликвија и сребрних ђивота у којима чувају више светитељских тела, а изгледа ми и ђивот Св. Николе да је тамо. У манастиру све народе лепо примају и госте читав дан, без икаквог плаћања. Била је недеља ујутру кад туда прођосмо, баш када се читала велика литургија, стога ми сјасхасмо и одосмо да посетимо свете реликвије и да видимо њихове обреде. Нађосмо лепу цркву пуну народа, и чим су нас видели како улазимо, отворише нам два сребрна ђивота да бисмо видели мошти светитеља, а после литургије, позваше нас врло гостољубиво на ручак, који је био од меса по њиховом обичају.⁵¹

Француски путописац Лефевр описао је путовање господина де Сансија, краљевског амбасадора, на исток, обављено копном од Дубровника до Цариграда 1611. г. Лефевр је био један од његових секретара. На свом путу они су прошли кроз Милешеву, где има црква звана Свети Сава и при њој манастир калуђера грчког обреда, којих је двадесетак на броју и које посетисмо. На унутрашњим зидовима овог манастира више путника је написало своје име, па међу њима и Господин де Врев, по чему расудисмо да је туда прошао Господин де Ланком путујући као посланик, јер га је речени Господин де Врев тада пратио као племић у његовој свити. Ови калуђери сиромашно су обучени и сиротињски живе; на себи немају него по кошуљу и једну бедну хаљину исте боје као у француских капуцина, отворену спреда до пупка, без појаса и дугмета, тако да им се види трбух, а у већине је хаљина и подерана на више места. Једни беху без ципела, а други обучени, али су сви имали капе с два уха спреда изрезану, љубичасте боје. Носе велике косе које им у нереду падају по раменима, тако да, са својим врло мршавим лицем, изазивају велику самилост кад се виде. Међутим, све што је у унутрашњости њихове цркве у доста добром је реду и све живописано. Опрема за обављање богослужења у доста рђавом је стању, све старо и већином истрошено. Ту нам дадоше пуно

⁵⁰ Исто, 47.

⁵¹ Р. Самарцић, нав. дело, стр. 139.

врло добрих црних дамаских шљива. Каравансарај не ваља ништа, али у њему има добра чесма. Пошто смо остали у цркви око пола сата и помолили се Богу, поново узјасмо на коње и поново нашим путем према планини.”⁵²

Дубровачким друмом 1626. прошао је француски посланик Луј де Е-а и барон Корманен. Они су из Фоче преко Пљеваља стигли у Пријепоље. Од Пљеваља према Пријепољу морали су да прођу кроз брдовити и шумовити крај, који је опасан од разбојника па се обавезно ишло под пратњом. Излазећи из тих планина наишли су на врло леп манастир калуђера назван Милешева Св. Саве који поседује много имања у земљи. Кад су они ту прошли, у манастиру је било осамдесет калуђера, који су их примили љубазно.⁵³

Крајем XVII века и почетком XVIII у доба народних устанака црква је пљачкана. Често напуштани манастир све је више пропадао. Из тога времена има по фрескама у цркви много записа, урезаних у малтер, који сведоче о страдању манастира. Кад је 1857. туда прошао познати руски путописац и научник Гиљфердинг, затекао је цркву у рушевинама. Он пише да је црква у развалинама, да зидови постоје, али да крова нема, да су куполе скоро потпуно порушене и да их подржавају само делови сводова.⁵⁴

Значај милешевске штампарије — Проучавање наших средњевековних штампарија почело је још у XIX веку. Тим проблемом бавили су се Доситеј Обрадовић, Павле Соларић, Павле Шафарик, Вук Караџић, Стојан Новаковић, Јован Томић и Љубомир Стојановић. Између два рата милешевску штампарију истраживали су Радослав Грујић и Ђорђе Радојчић, а после другог светског рата најкомплетнију студију дао је Дејан Медаковић. Он је посебно обрадио уметничку и графичку опрему књига изашлих из наших средњовековних штампарија.

Милешеви је било суђено да у њој буде једна од најстаријих српских штампарија, вероватно и зато што је Милешева била најзнатнији манастир у целом Полимљу, као и у тадашњој Дабарској митрополији. Отварање штампарије је веома значајна културна тековина српског народа у периоду турске власти. Она је доказ да је наш народ, кад год су за то постојали услови, радио на књизи и писаној речи.

Монаси Милешеве били су свесни значаја штампане књиге, јер су се намучили преписивањем књига које је трајало месецима и годинама, па су упутили своју браћу у Млетке да тамо уче штампарски посао. У Венецији је од 1520—1597. радила српска штампарија коју је организовао Божидар Вуковић и где су израђивана слова старословенске азбуке. У тој штампарији су радили Генадије и Теодосије оба родом из Пријепоља. Можда су они и поручили милешевским калуђерима да дођу по штампарију. Сигурно су неке везе постојале и није искључено да се код Пријепољаца штампара у Венецији појавила жеља да отворе штампарију и у свом крају.

⁵² Р. Самарџић исто, стр. 168.

⁵³ С. Радојчић, *Милешева*, Уметнички споменици Југославије, Београд 1963, 50.

⁵⁴ С. Мандић *Милешева*, Туристичка штампа, Београд 1965, 11.

Штампарија се могла само донети из Венеције, а како је донесена најбоље се види из предговра прве штампане милешевске књиге, који је очигледно састављен по налогу игумана милешевског Данила: „Ја смерни игуман Данил јеромонах, и са свима о Господи братијама, зажелесмо трудољубазно саставити форме у манастиру светог Вазнесења Господњег, и посласмо, о Господи братију нашу, Никанора јеромонаха и Саву јеромонаха у стране италске с игуманом бањским Мардаријем јеромонахом, у мироствујући град Венецију и све што је требало отуда донесоше. И састависмо ове типаре, колико могасмо постигнути и списасмо души повољне књиге ове Псалтире, и у које приложисмо синаксаре дневне и постне и Часословац.”⁵⁵ Из овога записа јасно се види како је и ко донео штампарију у Милешеву 1543. Мардарије, бањски игуман, послат је као старешина и као човек који је имао смисла за књигу, јер је он и пре тога написао једну рукописну књигу, а доцније радио као штампар у Милешеви. Да ли је заиста Мардарије бањски игуман исто лице са штампаром милешевског Псалтира посумњао је Љ. Стојановић. Сава који путује у Венецију (мада нема доказа) могао би бити бањски Сава, који је писао рукописну књигу 1535. у Грабовици па је после прешао у Милешеву. О Никанору ништа не знамо, јер се он појављује само приликом доношења штампарије.

Монасима није било лако донети штампарију. Тежак и напоран пут био је на шест коња дотерати штампарију. Поготову што су на западу наше земље по Лици, Далмацији, Банији и Кордуну вођене тешке и свакодневне борбе па је Мардарије са калуђерима морао прећи преко фронта носећи драгоцени товар. Поред фронта, сви друмови били су поседнути хајдуцима, ускоцима, турским делијама, харачлијама и обесним јаничарима. Сви они нису гледали са симпатијама на путнике и трговце. Довољно је било само да им одузму коње па да драгоцени товар сатруне негде крај пута. Мардарије се задржао на том опасном путу с калуђерима скоро пола године.

Тешко је претпоставити да су манастирски изасланици боравили у Венецији са таквом мисијом без знања и одобрења турских власти. Како то да су Турци допустили доношење комплетне штампарије и то из Млетака са којима су најчешће били у затегнутим односима или у ратном стању? Чини ми се да одговор можемо наћи у чињеници да су Турци баш у то време постигли веома значајна освајања на нашој територији, а на штету Млетака. Тако су они тада освојили редом Макарску, Книн, Скрадин, Сињ, Обровац, и 1537. добију и Клис, а 1540. цело подручје од Цетине до Неретве. Миром који је потписан између Турака и Млечана 1542.⁵⁶ Млечани су били принуђени да признају турску власт на поменутој територији, чиме су Турци били веома задовољни. Како је прва књига у Милешеви штампана 1544. може се са сигурношћу претпоставити да је одлазак калуђера из Милешеве за Млетке могао уследити непосредно после потписивања наведеног мира. То

⁵⁵ Љ. Стојановић, *Старе српске штампарије*, Српски књижевни гласник, књ. VII, Београд, 1902, 449; Л. Плавшић, *Српске штампарије од краја XV до половине XIX века*, Београд 1959, 114.

⁵⁶ Исто, 117.

је била добра прилика да се искористи задовољство Турака због постигнутих ратних успеха. Истовремено требало је искористити незадовољство Млечана због претрпљених пораза, услед чега су показали спремност да опреме штампаријом српски манастир на територији окупираној од Турака.

Веома је интересно откуда калуђерима новац за куповину штампарије када се налазе у врло тешком стању под турском влашћу? Радослав Грујић пише о трговини коју је манастир имао са Дубровником, али то је било доста касније, а може се претпоставити да су калуђери и раније у време оснивања манастира имали такве трговачке односе па су тако прибавили новчана средства за штампарију.

Прошло је непуних сто година од појаве Гутенбергове штампарије, а близу педесет година после појаве прве српске штампарије на Цетињу, када је почела са радом милешевска штампарија. То је време када су већ пет година престале да раде све до тада отворене штампарије. Тако је милешевска штампарија, док је радила, била једина у српском народу. Штампарија је радила од 1544. до 1557. заслугом милешевских монаха који су изучили вештине штампарског заната у Млечима. Калуђери манастира Милешеве прихватили су се овог крупног рада у једно доба које је обележено као врло тешко по наш народ. О тој тешкој ситуацији сведочи запис са једне рукописне књиге из манастира Св. Тројице код Пљеваља из 1537. године: „Тешка и црпа времена су владала Полимљем када су ницале прве милешевске књиге. Турско ропство притисло српски народ које га не само пребијаху него и убијаху. Беху то дани владавине Султана Сулејмана у та љута и сиромашна времена. Устремили се тада беху Турци немилосрдно на стадо Христово, као лав свирепи да од тога страха смути се умом.”⁵⁷ Због такве ситуације штампарија је била сакривена од Турака испод манастирског крова. Па ипак се није сачувала, Турци су је разорили.⁵⁸

У Милешеви је штампарија радила у два наврата. Први пут 1544. и 1545, а други пут 1557. г. То се види по употреби двеју врста слова у овим штампаријама које дели време од дванаест година. У наше технички скромније штампарије свакако треба уврстити прву милешевску штампарију. За време рада ове штампарије штампане су две књиге: Псалтир и Требник. Псалтир су радили јеромонаси Мардарије и Теодор у времену од 1. јануара до 30. октобра 1544.⁵⁹ Псалтир из 1544. је формата 14 × 18,5 цм. и броји 346 страна. На пуним страницама има по деветнаест редова.⁶⁰

Где су и како свештеници Мардарије и Теодор стекли знање о начину штампарског рада? Можда је неко од њих боравио у Млечима и тамо научио штампарски рад, или су то знање примили само чланови изасланства и касније то знање пренели на своју млађу браћу, Мардарија и Теодора. Било како било, они су добро напредовали у послу и завршили Псалтир у року од десет месеци.

⁵⁷ Запис у једној рукописној књизи манастира Св. Тројице из 1537. Пљевља

⁵⁸ Д. Боричић, *Културни и политички значај Милешеве у Средњем и почетком Н. века*, Гласник Српске православне патријаршије, С. Карловци, 1935, 302.

⁵⁹ Л. Плавшић, *нав. дело*, 114.

⁶⁰ В. Шалипуровић, *Милешевска штампарија 1544—1557*, Пријеполје 1972, 24.

Да ли је Мардарије који се овде помиње онај бањски и да ли је Теодор онај који је радио у Горажду, или су ово други јеромонаси, не може се ништа рећи. Љ. Стојановић а касније и Л. Плавшић сумњају да су то иста лица. Плавшић тврди да игуман Мардарије и свештеник Мардарије није исто лице. То су два различита свештена чина, која су могла имати два лица.

Друга књига која је штампана у првој штампарији је *Требник* (молитвеник) 1545. по наредби игумана Данила, а изашла је трудом и радом ђаконa Дамјана и Милана из Обне из Црног Загорја на Сави.⁶¹ *Требник* је формата 14,6 × 29,8 цм.⁶² а има четрдесет и пет табака и није ништа друго до прештампан гораждански *Требник* са неким допунама. Обе књиге прве штампарије, у погледу декоративних и орнаменталних елемената, сасвим су скромне.

За време истог игумана Данила, дванаест година касније, јавља се у Милешеви нова штампарија, из које је изашло 4. новембра 1557. ново издање Псалтира са синаксаром, часословцем и неким канонима.⁶³ Слова су у овој књизи сасвим различита од слова у ранијим двема књигама милешевским. Л. Плавшић и В. Шалипуровић претпостављају да су ова слова, односно њихове матрице, изгравирани у самом манастиру и да је тамо извршено и ливење слова. На њима се огледа она недовољна оштрина у резovima и извесна неправилност у облику, што је последица недостатка прецизног алата и техничког искуства.

Шта је натерало милешевске штампаре да после дванаест година поново штампају један Псалтир, није нам познато. Д. Медаковић претпоставља да су хтели да израде књигу која би по својој графичкој опреми превазишла прво издање Псалтира, које је баш у том погледу скромно, скоро сиромашно изведено. Овај Псалтир је послужио и као уџбеник за ђаке. Штампар овог Псалтира није познат. Значај ове друге штампарије јесте у првом реду, више него у њеним остварењима, у чињеници да је уопште дошло до њеног покретања.

Ако упоредимо слова прве милешевске штампарије са словима из штампарија Црнојевића, Б. Вуковића и Горажданске, видећемо разлику, без обзира што је свима порекло млетачко. Очигледно је да су милешевски манастирски изасланици наручили да се изгравирају нове матрице и по њима су издали слова по своме укусу и потребама.

Материјал на коме су Милешевци штампали књиге била је хартија увезена из Италије.⁶⁴ Она је прављена од ланених и памучних крпа, и зато је отпорнија од хартије прављене од дрвета. Онда није ни чудо како су старе књиге издржале толико страдања и одржале се до данашњих дана. По воденим жиговима Д. Медаковић је утврдио да је то северно-италијанска хартија. Калуђери су је увозили преко Дубровника, а није ни било тешко јер су трговали са Дубровником.

⁶¹ Исто, 20.

⁶² Исто, 24.

⁶³ Љ. Стојановић, нав. дело, 450.

⁶⁴ В. Шалипуровић, нав. дело, 21.

Калуђери су такође са великим искуством повезивали књиге. Повез су биле јелове дашчице обложене кожом.⁶⁵ Књиге су имале металну копчу за затварање.

Манастир Милешева као и околни манастири у Полимљу немају ниједан примерак књига Милешевске штампарије. Тираж књига у штампарији није познат.

Шта се десило са милешевском штампаријом данас не знамо. Дали је остала у манастиру, па услед осиромашења није радила или су је калуђери неком уступили, данас могу бити само претпоставке. Д. Боричић у свом чланку „Културни и политички значај Милешева у Средњем веку и почетком Новог века“ каже да су је Турци разорили. Од престанка рада штампарије па до рушења манастира прошао је читав век, те се не може тврдити да је рушењем манастира штампарија престала да ради.

Мада је кратко трајала, милешевска штампарија је радом одиграла значајну улогу у културној историји српског народа. Она је показала да је жеља за знањем и штампаном речи била велика и у тешком времену турске владавине.

Милешева, руски цареви, влашки и молдавски господари — Милешевски калуђери су имали врло живе и срдачне везе с руским царевима. Руски цареви су необично ценили манастир Милешеву па су братију овога манастира увек богато даривали. Та руска помоћ није им престајала ни онда када су се милешевски калуђери морали под притиском Турака расељавати. Како се манастир налазио на самом некадашњем дубровачком путу, којим су турске војске често пролазиле, био је изложен великим опасностима. То су управо и користили калуђери приликом тражења помоћи од руских владара коју су редовно добијали.

Први пут милешевски калуђери одлазе на руски двор 14. фебруара 1547. Делегацију милешевских калуђера предводио је архимандрит Василије који истиче да у Милешеви „почивају мошти Саве чудотворца“.⁶⁶ Први значајнији поклон добили су милешевски калуђери од Ивана IV Васиљевића Грозног (1533—1584) за време свог другог боравка на руском двору 1558.⁶⁷ Иван Грозни је поклонио једну чашу специјално израђену за манастир Милешеву, и на њој се налази урезан нарочит запис. Чаша је масивна од сребра, изнутра позлаћена, у пречнику има 18 цм., висока 6,3 цм., рађена је у Москви. Чаша је слична ћаси и има ниско подножје. На дну чаше искуцана је слика крилатога грифона-лава са разјапљеним чељустима. Око графона искуцан је орнамент лозе са лишћем и цветовима, који орнамент имамо и на осталом унутрашњем делу чаше.⁶⁸ Чаша се једно време налазила у Кувеждину, а сада је у Музеју Српске цркве у Београду.

⁶⁵ Исто, 22.

⁶⁶ М. Драговић, *Св. Сава није спаљен*, Пожаревац 1930. 6.

⁶⁷ Св. Радојчић, *Уметнички споменици Југославије*, Бгд. 1963 45; О Леовац, *Манастир Милешева*. Гласник Југословенског проф. друштва, 1934/35, књ. IV, 972.

⁶⁸ Д. Боричић, *Манастир Милешева приликом 700 годишњице*, Чачак 1939,

Крајем XVI века нешто пре спаљивања моштију Св. Саве 1588. Милешевци су боравили на руском двору.⁶⁹ Следеће манастирско посланство дошло је на двор Михаила Феодоровића 1627. У делегацији су били архимандрит Теодосије, инок Теодор и ђакон Дамаскин, који су молили да им цар покрије оловом манастир, а које дело не могу сами да изведу. Цар је примио калуђере врло љубазно и рекао им „да му је Бог молитвама милешевских калуђера дао ђерку Ирину“.⁷⁰ У молби коју су калуђери саставили 11. јуна 1627. у манастиру Милешеви писало је следеће: „Иже в сѣрбсѣи земли царска и свјашчена обитељ вознесенија Господа Бога и Спаса нашего И. Христа, Монастир зовом Милешева идеже почивајут сватие и Мироблагоухание честниѣ мошти иже всвјати Отца нашего и учителя прваго архиепископа Сѣрбскаго свјатитеља.“ Калуђери редовно у својим молбама руским владарима истичу да се у Милешеви налазе мошти Св. Саве. Руски владари су углавном излазили у сусрет калуђерима и давали им тражену помоћ.

Због тешког стања под турском влашћу калуђери иду у Цариград да се жале султану. Нису нашли султана, али та неуспела мисија не обесхрабрује Милешевце. Не налазећи заштите код султана, они крећу у Москву Већ 29. јануара 1635. архимандрит Атанасије, келар Јеротије и јеромонаси Теодор и Григорије дошли су у Путивал. Они су ту изјавили да су дошли за милостињу и помоћ јер су покрили цркву оловом и због тога запали у велики дуг. Није им дозвољено да уђу у Москву него су их пограничне власти вратиле назад. Тада је архимандриту дато 40 самура у вредности 15 рубаља у новцу, јеромонасима по 8 рубаља и 40 рубаља на „монастирскоје строеније.“⁷² Тек 1638. архимандрит Атанасије је пуштен у Москву. Тадашњи руски цар Михаил Фјодоровић указом од 13. децембра 1638. даје Милешевцима велики поклон од 100 рубаља, за споминање умрлог царевића Ивана Михаиловича 40 самура у вредности 40 рубаља и штампаних књига за 3 рубаља и 20 алтина.⁷³ Девет година касније, 14. фебруара 1647, допутовали су у Москву: архимандрит Василије, келар Антоније, јеромонаси Висарион и Софроније и слуга Дамњан за помоћ по дарованој грамати. Нови цар Алексеј Михаилович дао им је 40 самура у вредности 50 рубаља. Калуђери нису били задовољни па су предали цару нову молбу. После ове молбе они су добили дозволу да у Русију долазе по милостињу сваке шесте године.⁷⁴ Нови архимандрит Висарион то користи и креће за Русију са јеромонасима Нектаријем и Иларионом и искушеником братом архимандрита Стеваном Исајевим 1652. На аудијенцији у Москви били су 12. новембра, којој присуствује и царица; Милешевци дају поклоне, цару икону тројице српских чудотвораца: Св. Саве, Св. Стефана и Св. Симеона, а вероватно су и царици

⁶⁹ Св. Радојчић, исто, 48.

⁷⁰ Ј. Радоњић, *Три старине манастира Милешева из XVII в.* Источник, Сарајево 1903, 250/51.

⁷¹ М. Драговић, *Св. Сава није спаљен*, Пожаревац 1930, 6

⁷² *Споменик*, СКА, бр. 53, Сарајево 1922, 156.

⁷³ Исто, 157.

⁷⁴ *Споменик* СКА, бр. 53, 157.

поклонили исте иконе. Као узврат Милешевци добијају 40 рубаља и нешто црквених књига.⁷⁵ Године 1657. цар Алексије даје манастиру 300 рубаља за обнову зидног живописа.⁷⁶ Као строги чувар традиција, цар наређује да се наслика као што је било раније. Поново милешевски калуђери стижу у Москву 23. новембра 1659. У делегацији су били: архимандрит Висарион, келар Антоније и саборни старац Филотеј. Цар издаје указ да им се да 150 рубаља.⁷⁷ После пет година Милешевци су поново у Москви 20. јула 1664. Том приликом добили су помоћ од 200 рубаља.⁷⁸ Следећи пут Милешевци долазе у Москву 21. августа 1663. Тада су допутовали: архимандрит Висарион, с келаром Александром, јеромонасима Василијем и Саватијем и ђаконом Ананијем. Дobili су помоћ од 70 рубаља.⁷⁹ Нови милешевски архимандрит Авесалом стиже у Москву 1675. и добија помоћ од 150 рубаља.⁸⁰ Последњи пут калуђери из Милешеве иду у Русију да траже помоћ од царева Ивана, Петра и сестре им Софије 16. марта 1688. На челу делегације био је архимандрит Доситеј, келар Макарије и ђакон Виктор. Молба коју су донели руским владарима у ствари је преписана молба из 1627, где се опет каже да мошти Св. Саве почивају у манастиру Милешеви.⁸¹ Као што се види, калуђери не спомињу спаљивање моштију Св. Саве на Врачару него приказују као да се оне чувају и даље у Милешеви. Мислили су да ће на тај начин сигурније добити помоћ, од руских царева.

Слично Русима, молдавски и влашки владари су поштовали Св. Саву и манастир Милешеву. То се види по поклонима које су они слали манастиру. Поклони су већином били новчани, а било је и уметничких радова за богослужбене потребе. Један од првих поклона био је молдавског војводе Александра IV Лапушнеану (1552—61; 1564—68). Он је показао старање према овом манастиру поклонивши му 1567. једну плаштаницу типичне румунске израде.⁸² Та плаштаница се сада налази у манастиру Пакри у Славонији. Њен изглед описао је Л. Мирковић. По његовом опису плаштаница је дуга 1,78 × 1,58 цм.⁸³, везена је свилом, златном и сребрном жицом на црној чоји. По средини плаштанице лежи тело Спаситељево. Десна рука Спаситељева благосиља, а леву руку Спаситеља у страху и побожности целива св. Јован Богослов. Лик, тело и коса Спаситеља везени су свилом боје човечије коже и косе. Коса Спаситеља спушта се у увојцима на рамена. У свим другим плаштаницама осим ове Спаситељ има затворене очи, а овде отворене као да је жив. Главу Спаситељеву, управо нимб око главе, придржава Пресвета Богородица. У нимбу Спаситељевом је крст. У сваком краку крста и око нимба је драго камење, а кругом нимба иде још и низ бисера. Богородица придржавајући главу Спаситељеву седи

⁷⁵ Исто, 160.

⁷⁶ Исто, 161/62

⁷⁷ Исто, 162.

⁷⁸ Исто, 162.

⁷⁹ Исто, 163.

⁸⁰ Исто, 163.

⁸¹ Ј. Радоњић *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 366.

⁸² Силвиу Ануики, *Св. Сава у повељама румунских војвода*, Споменица поводом осамстотина година рођења 1175—1975, Београд 1977, 362.

као на некој столици без наслона, или на неком стубу. На лицу јој се огледа бол и жалост. Лик и одело Богородице везено је свилом. Иза Богородице седи једна женска фигура са уздигнутим рукама и распуштеним власима, свакако Марија Магдалина. Чело ногу Спаситељевих стоје плачући Јосиф и Никодим и једна жена мирносица. Јосиф Старац придржава ноге Спаситељеве хотећи да их целива. С леве стране Спаситеља погнуо се млади св. Јован Богослов и целива руку Спаситељеву.

У горњем делу плаштанице имамо четири анђела, од којих два клече и држе рипиде са натписом „агиос, агиос“ и припадају земљи. Друга два анђела, без ногу и са гестом дивљења, лете по небу између звезда. На доњем делу плаштанице су три анђела, од којих два клече и држе рипиде са натписом „агиос, агиос“ и припадају земљи, као она два горе, а један анђеол без ногу лети по небу са гестом чуђења. У четири угла плаштанице су амблеми јеванђелиста са књигама и натписима. Око нимбова код свију лица на плаштаници иде нанизан венац бисерних зрна. Око плаштанице извезен је златном жицом запис из кога се види ко је сачинио плаштаницу, кад и коме на поклон.⁸⁴

Данас плаштаницу немамо у оригиналу већ обновљену од неке Ане из Осијека 1801. године. Она је, обнављајући плаштаницу, извезла отворене очи Христове, што вероватно није било у оригиналу плаштанице. Ово је учинила вероватно из незнања.

Како је доспела ова плаштаница у Пакру? Када су Турци 1688—1689. разорили Милешеву, архимандрит Доситеј са братијом оставио је разорену Милешеву и нашао уточиште у Славонији на месту Пакар, где су устројили манастир Пресвете Богородице Пакру.⁸⁵ Приликом напуштања манастира Милешеве архимандрит Доситеј са братијом понео је у Пакру свакако потребне сасуде, књиге и ствари за богослужење, па међу њима и ову плаштаницу, да би на месту где се настане могли наставити вршење богослужења, а тако су увек чинили и остали монаси при селењу с југа на север.

Колико су поједине румунске војводе поштовале Св. Саву најбоље показује пример влашког војводе Неагоја Бесарабе V (1512—1521) који је у кући имао икону Св. Саве као породичну. У XVII веку познати су нам дарови учињени манастиру Мелешеву од шест владара; првих пет су влашки, последњи молдавски. Тако је једна од очуваних румунских повеља Милешеву из 1604. господара влашке Шербана који се спомиње као добротвор манастира Милешеве. Матеј Бесараб (1632—1654) поклатио је истом манастиру 10.000 аспри (1633), а такав исти дар поновио је 1665 Раду Леон (1664—1669), затим Георге Дука III (1673—1678) 1675. и Шербан Кантакузино Бесараб (1678—1688) 1680. Шербан Кантакузино, заједно са својим братом ученим хроничарем Константином Кантакузином, осећајући колико је потребна просвета и каква је њена улога, подигао је 1679. Академију Св. Саве у Букуре-

⁸³ Д. Кашић, *Српски манастири у Хрватској и Славонији*, Београд 1971, 199.

⁸⁴ Л. Мирковић, *Милешевска плаштаница молдавског војводе Александра и жене му Роксанде у манас. Пакри*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 7, Београд 1927, 130—134.

⁸⁵ Д. Кашић, *Српски манастири у Хрватској и Славонији*, Бгд. 1971, 199.

шту, што још једном показује какву је част и поштовање уживао велики светитељ српски Сава на дворовима румунских војвода. Исти тај Шербан је даривао Милешеви 10.000 аспри годишње и своје даривање манастиру мотивише тиме што га поклања месту „где је почивало блажено тело свититеља Саве“. Војвода моладвски Василе Луну (1634—1653) поклатио је Милешеви 13.000 аспри 1643. године.⁸⁶

Ови поклати показују да је манастир Милешева био особито драг румунским владарима. Даривања манастиру Милешеви настављају се све до почетка XVIII века, односно до 1704. када влашки војвода Константин II Бранковану (1688—1714) понавља дар у износу од 10.000 аспри с намером да обнови манастир.⁸⁷

Трговина између Дубровника и Милешеве — По трговини са Дубровником у осмој и деветој деценији XVI века може се закључити да је манастир Милешева у њој заузимао једно од првих места, а то значи да је Милешева у то доба економски ванредно добро стајала. По подацима до којих смо дошли, трговина са Дубровником је почела 1573. и спомиње се негде до 1586. г. Милешева је слала свој дар у Дубровник редовно месеца августа, најраније четвртог (1578) а најкасније 29. августа (1584). Само двапут је дар послат у септембру 1580. и 1583. г. Слата је махом ситна стока: овнови, овце, јагањци а врло ретко по која крава (1575); теле (1583) или во (1573); само једанпут послато је и јарића (1582) а тако исто и сира (1573). Најмањи број стоке послат је претпоследње 1585. г. (150 комада разне стоке) и последње 1586. г. (191 комад разне стоке); а највећи број стоке послат је 1580—1583. год. (439, 409, 492 и 478 комада). Осталих година број милешевске даровине Дубровнику у стоци кретао се између 300 и 393 комада, а само 1575 год. износио је 209 и 1584. год. 259 комада.⁸⁸ Према томе, Милешевци су Дубровнику слали стоку, а заузврат добијали новац.

Милешевска стока цењена је знатно боље него осталих дароваца. Тако су милешевски овнови процењивани од 18 до 24 гроша по комаду, овце 10 до 16 гроша, јагањци од 4 до 8 гроша, јарићи 5 гроша, телад по 36 гроша, волови су даривани по 78 и 92 гроша од комада. Према тим ценама одређивано је уздарје Милешеви. Тако је 1574. Мало веће проценило да 314 комада послате ситне стоке вреди 160 талира. На тај начин је манастир Милешева у току 13 година међусобних односа (1573—1586) добио од Дубровника у име уздарја за 4.706 оваца и јагањаца, 89 јарића, 18 говеда скоро 2.000 дуката, обрачунатих обично у злату али и у талирима, перперима и грошевима.⁸⁹ За та времена везује се често поновљена прича у милешевском крају како је некада са села Бискупића кроз дрвене чункове довођено млеко у манастир.

Тешко је објаснити како је Милешева у то доба могла имати толико стада, да је могла годишње слати скоро и до 500 комада ситне стоке у Дубровник, када из једног записа писаног у том манастиру до-

⁸⁶ А. Силвију, исто, 363.

⁸⁷ А. Силвију, исто, 363.

⁸⁸ Р. Грујић, *Манастир Милешева и Дубровник крај XVI века*, Гласник скопског научног друштва (XV—XVII), Скопље 1936, 359.

знајемо да је Милешева много пострадала у доба Султана Селима (1566—1574) када је он уценио цркве и манастире наредбом, да даље могу служити само они који се откупе одређеном великом откупнином. То се може објаснити претпоставком да је богатство Милешеве у стоци још пре тога било много јаче и да је тај манастир у осмој и деветој деценији XVI века, бар неко време, имао моћног заштитника међу високим представницима турске власти.

На основу проучавања Грујића, дарови манастира Милешеве Дубровнику равнали су се са даровима високих турских управника и најимућнијих племенских војвода и кнезова и осталих представника Српске православне цркве у Херцеговини крајем XVI века и првих деценија XVII века.

Милешевци и папа — Немаштина у XVII веку натерала је милешевску братију да се упусти у преговоре с Римом, надајући се користи од тога. Разговоре је водио у име Римске цркве опат Андрија Змајевић и приметио да милешевски монаси нису задахнути мржњом на Римску цркву и њене обреде као други калуђери. Они су чак донекле обавезни Римској столици која је, пре сто година, љубазно примила у Риму њихова два калуђера. Змајевићу се једино не допада што су они, у разговору с њим, стално понављали да у верским питањима слушају свога православног патријарха у Пећи.

Змајевић, док је још био опат Пераста, скренуо је 1659. пажњу Конгрегације на манастир Милешеву и његових 150 калуђера. Када би тај манастир, писао је Змајевић, изјавио покорност Светој столици са осталим манастирима, не би било великих тешкоћа. Конгрегација је озбиљно прихватила предлог опата Змајевића. Змајевић је добио налог из Рима да утиче на братство манастира Милешева да приступи Риму. Тај посао Змајевић је завршио успешно. Он је расположио манастирско братство за разговоре са Римом и придобио херцеговачког митрополита Јована који је столовао у ставропигијалном манастиру Милешеви. Највероватније 1675. упутило је манастирско братство у Рим јеромонаха Мојсеја Контовића. Мојсеј је лепо примљен у Риму, нарочито кад је изјавио да су и манастирско братство и митрополит Јован вољни да ступе у тесне везе с Римом. Да би се унија извела што пре, Конгрегација је предала јеромонаху Мојсеју српски текст католичке исповести вере према закључцима флорентискога црквеног сабора од 1439, а према прописаној формули папе Урбана VIII.⁸⁹

Не знамо зашто манастирска братија с митрополитом Јованом није журила да одговори Риму. Митрополит Јован, архимандрит Висарион, игуман Павле и духовник Нектарије одаслали су писмо папи Клименту X тек 6. XII, 1676. Међутим, папа Климент X умро је 22. јула 1676, а за његова наследника изабран је Инокентије XI тек 21. септембра 1677. Ј. Радоњић цитира цело писмо и сматра по неким изразима да је то писао, ако не писао а оно бар у концепту исправљао, неки католички редовник. У писму које је послао митрополит Јован с

⁸⁹ Вук Винавер, *Преглед историје новца у југословенским земљама XVI—XVIII века*, Београд 1970, 172, 173.

⁹⁰ Ј. Радоњић, *нав. дело*, 366.

манастирском братијом Риму признао је он све што је било назначено у послатом формулару папе Урбана VIII. Признао је папски примат и „филиокве“ уз одржавање православних обреда. Тек при крају писма изразио је митрополит Јован са братијом наду да их папа неће заборавити, него да ће изаћи у сусрет и задовољити њихове потребе. Чудновато је заиста да Римска курија ништа није одговорила на писмо митрополита и братства манастира Милешева, тим пре што је нови папа Инокентије XI (1677—1689) много више него Климент X обраћао пажњу приликама на југоистоку Европе. Као што се види, разговори са Римом нису донели никакве користи Милешеви. Разговори нису уствари приведени крају него су прекинути јер Рим није одговорио Милешевцима на упућено писмо.

Страдање и невоље манастира кроз историју — Манастир је од оснивања па до данас више пута паљен, рушен и пљачкан. Имао је веома тешких тренутака нарочито под турском влашћу. Овде је тешко изнети све невоље и страхоте које је преживео. Према подацима који су нам били доступни, овде ћемо се задржати само на појединим годинама у којима је манастир нарочито страдао. Тако су нпр. после пада деспотовине Турци напали земље херцега Стјепана и том приликом разорили манастир Милешеву. Један летописац забележио је. „1459 и то љето пљенише и ужегоше Турци манастир Милешеву, месеца новемврија 18“.⁹¹ Поред свих несрећа које су снашле манастирско властелинство крајем XV века ипак је знатно остало. Манастир није запао у тако тешки положај као сељаци у турском ропству. Манастир је задржао своје поседе у својини. Имао је своју земљу, млинове, ковачницу са ковачем Јованом, вртове и винограде. По паду под турску власт султан Мехмед II издао је Милешеви ферман којим се ослобађа харача и испенце (врсте пореза — кулука) на сва имања, вртове, винограде, воденице и ковачницу: „Нека буду ослобођени и опрошгени од харача и испенце према адету (обичају) који је раније уобичајен. Нека се нико не меша у њихов властити иметак, и њихове слуге (кулукције) и у њиховог демерцију (ковача) по имену Јована, нити у њихове земље и њихове вртове и њихове винограде и њихове млинове, што све поседују (притежавају), тасаруф од херцеговог земана (времена).“⁹² Из овога се види да је манастир остао у истом економском положају у каквом је био за време херцега Стјепана. Али у другој половини XV века турски султан укинуо је повлашћен положај манастира Милешева и наредио да плаћа харач. Од 1477. почињу и за Милешеву дани потпуног ропства, под притиском турског пореског система. Порез је тако разрадио да је 13 калуђера уведено у пореске тефтере, као тринаест посебних кућа. И у новим условима монаси се сналазе, вежујући се све више за становништво оближњег Пријепоља, које се првих година XVI века нагло развија као трговачки град.

У XVI веку за манастир Милешеву везани су крупни догађаји у нашој културној историји. То је време кад у Милешеви ради штампарија, кад калуђери одржавају тесне везе са руским и румунским

⁹¹ Тихомир Р. Ђорђевић, исто, 126.

⁹² Хазим Шабановић, Босански пашалук, Сарајево 1959, 164.

дворовима, и негде пред крај XVI века манастир развија врло живу трговину са Дубровником. Братство у манастиру достиже бројку до 400 калуђера. Да је било доста монаха види се и по томе што је манастир имао и болницу.

Какву је судбину доживео манастир у XVII веку сазнајемо из записа које су оставили милешевски калуђери на књигама које су сами преписивали. Прва биљешка се односи на време од 1621—1623. године и налази се на Цветном триоду, власништво манастира Св. Тројице у Пљевљима. Тај запис потиче од монаха Захарија и гласи: „Благонаклоношћу Оца и уз помоћ Сина и извршењем Св. Духа написа се ова света и поучна књига звана Пентикостар у овом светом и божанственом храму Вазнесења Господа нашега Исуса Христа, по имену Милешева. Тада је на пријестолу свих српских и поморских земаља био архиепископ пећки господин Пајсије, а митрополит петровски и полу-херцеговачки господин Лонгин, игуман и архимандрит овог светог манастира господин Теодосије, зборни духовник господин Исаија, еклезијарх Саватије и економ Мелетије. У Москви је царевао побожни и христољубиви цар Михаило, патријархов син, а у Цариграду амир султан Мустафа, брат султана Ахмеда који подиже џамију попут Аја-Софије. Тај Мустафа царовао је после свога брата Ахмеда и убрзо је био свргнут од својих великаша. Био је чак везан и бачен у подрум. На пријесто се подиже његов брат, грешни Осман кога су његови уморили свирепом и неумољивом смрћу када се вратио из рата са Пољацима, кротак и осрамоћен. Послије тога узели су из тамнице његова стрица и поставили га на пријесто. У то доба потпао је вишечерчени манастир под царев бостан и ради тога много пострадао у тим метежима. То ме је, љубимци, принудило да се прихватим писања. Тада је била велика глад и многи су, а нарочито они у крајевима поред мора, поумирали од глади. И друго се горе зло појавило као последица Божјег гњева на Исмаилћане. Харала је куга и многи су домови опустјели и људи поумирали. Ради тога сам дрхтао и био ван себе попут дрвета на ливади кога повија ветар. Зато молим и преклињући стављам вам свети оци који читате и пјевате, да за оно што буде погрешно не кунете, него исправљајте и опростите Захарију који је писао.”⁹³ Како видимо, у овом запису се говори о страдању манастира у тим метежима, о глади која је тада владала и о куги од које су многи поумирали. На празник Богородичине ризе и појаса, у девсти час дана 2. јула 1623, набујала Косатица односи манастирски конак, болницу и пет двокреветних ћелија.⁹⁴ Тако је манастир остао скоро без зграда. Поред других невоља, манастир су, како видимо, погађале и природне непогоде.

Из једне белешке на Октоиху који се сада налази у манастиру Довољи — Колашин сазнајемо о стању Милешева 1639. године: „Написа се ова света и божанствена књига звана Октоих петогласник у храму Вазнесења Господа Бога и Спаситеља нашег и Св. Саве, првог архиепископа и учитеља српског, по имену Милешева. Тада је на српском

⁹³ Гиљфердинг, *Путовање по Босни, Херцеговини и старој Србији*, превео Бранко Чулић, Сарајево 1972, 268/69.

⁹⁴ Св. Радојчић Милешева, *Умет. спом. Југославије*, Београд 1963, 49. Шалипуровић, исто, 27.

пријестолу био архиепископ и патријарх Пајсије, а митрополит херцеговачки господин, господин Лонгин и игуман и архимандрит овога светог мјеста господин Василије. Књига је написана по заповијести игумана Василија и манастирске браће, а откупи је цијеном сребра... 1200 јеромонах Макарије, поријеклом Јарослав, за своје спасење и вјечни помен, да служи светој обитељи Милешеви, српској лаври, 7.147. године од створења свијета. Тада је у Цариграду царевао султан Мурат. У то вијеме водио се велики рат преко мора и заузет је велики Вавилон тј. Багдад. Тада смо трпјели немаштину и велико гоњење а јеромонах Гаврило примио је мученички вијенац, мјесеца октобра, девети дан на светог апостола Јакова Алфејева. Много мучење паде од проклетог Нух-паше. Тада он истјера бостанције из манастира и нисмо имали коме да плачемо Упутио сам се у пријестоницу, али цар бијаше у Багдаду.

Ова књига састави се и написа заповијешћу оца игумана Василија, духовника господина Теодосија и еклизијарха Ананија, да служи светом манастиру Милешеви.⁹⁵ Из овог записа видимо да је манастир у првој половини XVII века трпео немаштину и гоњења. Било је и мученичких страдања као што је јеромонах Гаврило. Нарочито се монаси жале на проклетог Нух-пашу који им је задао многе невоље.

Милешевски калуђери су се новембра 1659. јадали у Москви како им је манастир пострадао од Сејди Ахмеда, босанског паше. Према молби коју је архимандрит Висарион предао цару Алексију Михаиловићу, босански паша Сејди Ахмед нанео је велике невоље манастиру. Паша је оптужио калуђере да крсте Турке поред Саве чудотворца, па је осморицу браће бацио у тамницу. Двојицу је у зиндану мучио до смрти, а шесторицу је држао четири месеца све док му манастир није исплатио четири хиљаде дуката.⁹⁶ Овим је Милешева пала у велику беду. Прва половина XVII века донела је, дакле, много невоље манастиру Милешеви.

Крајем XVII века, 1688. године, спаљено је више манастира, међу којима и манастир Милешева. Милешевски монаси су се разбежали на све стране. Један део братства се склонио чак у Сентандреју више Будима, неки су се задржали у Пакри у Славонији, и неки изгледа у Гомионици у Босни, а неки су стигли у фрушкогорске манастире.⁹⁷ Године 1699. пише у дубокој старости, тада сентандрејски духовник Силвестар како је проживео у Милешеви 65 година, а у Сентандреји 10 година. Да је некада био у Милешеви сећа се и многогрешни Михаило. Он бележи 1704. следеће: „Написах овај Минеј у св. Андреји више Будима“ и као присећа се да се некада закалуђерио у Милешеви у храму Вазнесења.⁹⁸ Крај XVII века био је тежак за манастир Милешеву. Манастир спаљен, калуђери се разбежали, тако да су рушевине остале на милост и немилост муслиманима.

⁹⁵ А. Гиљфердинг, исто, 269/70.

⁹⁶ Р. Самарџић, Друга похара Милешева, Симпозијум сеоски дани Сретена Вукосављевића, Београд, 1976, књ. 4, 156.

⁹⁷ Р. Самарџић, исто, 154.

⁹⁸ Св. Радојчић, нав. дело, 54.

По сведочанству Гиљфердинга, манастир је поново разрушен 1735. год. Том приликом Турци су однели све скупоценије ствари и данас у великој цамији у Пљевљима имају два велика свећњака из Милешеве, а и оловни кров са манастира дигнут је и њим покривена та цамија. Фреске на унутрашњим зидовима су унакажене, а иконе и слике избушене су муслиманским ножевима и мецима. Калуђери су се разбежали и однели са собом нешто књига као ћивот и штап Св. Саве који се налази у манастиру Св. Тројице код Пљеваља. Без обзира што је манастир у рушевинама и што су га Турци оскрnavили, околни хришћани поштују га као велику светињу. Да је то тако видимо из извештаја Гиљфердинга који је приликом свог путовања по Босни и Херцеговини забележио следеће: „И до данашњег дана о Спасовдану овамо долази силни народ као на хаџилук. Понекад са народом дође и свештеник па се усред ових рушевина обавља служба Божја. Болесници се неко вријеме задржавају на месту где су лежале мошти Св. Саве, одлазе на брдо до извора, који је по народном веровању потекао из стијене на заповест светитељеву, пију воду и загњурују се у њу. Причају да врло често муслимани и муслиманке траже у извору лијека болести.”⁹⁹ Почетком деветнаестог века подигнут је тешки звоник настојањем архимандрита Гедеопа Марића, а градио га је сеоски мајстор Перо Нинчић из села Седобра.¹⁰⁰ Скоро истовремено подигнут је манастирски конак који спада међу најлепша остварења градитељства овог краја. Конак се до пре неколико година налазио у врло тешком стању. Републички завод за заштиту споменика културе из Београда приступио је обимним конзерваторским радовима, вративши конаку све првобитне одлике. Стручњаци Завода су део конака преуредили за музејску намену. У њему ће бити смештене све сачуване манастирске старине, а посебно старе књиге које су штампане у Милешеву, као и сви остали документи који говоре о раду старе штампарије, једне од најзначајнијих културних институција Санџака. Тако ће манастир Милешева показати све оно што је до сада од зуба времена и крађа сачувано.

Манастир је обновљен тек у другој половини 19. века. Обновио га је предузимљиви монах Макарије 1864. Он је поред претњи Турака отишао у Мостар крадом и издејствовао ферман за обнову манастира. Када је предао ферман пријеполским властима, почело је ометање од турских власти да се обнови манастир. Неколико пута су излазиле турске комисије на место где је био манастир и нису ништа решиле. Кад је последњи пут комисија изашла, на енергичан захтев Срба дозвољена је обнова манастира. Радост код српског становништва није се могла описати. Учествовало се личним радом и прилозима. Обнављање манастира је завршено 1868. године, а осветио га је на Малу Госпојину херцеговачки митрополит Прокопије.¹⁰¹

Тако је манастир од самог оснивања преживљавао велике невоље и разарања. Без обзира на све невоље, манастир је одиграо велики значај у нашој културној и политичкој историји. Ту се, пре свега, налази гроб највеће наше црквене, националне и културне личности, Св. Саве.

⁹⁹ Гиљфердинг, исто, 271.

¹⁰⁰ Св. Радојчић, исто, 54.

¹⁰¹ Ст. И. С, *Манастир Милешева*, Нова искра, 1905, год. 7, 15.

Милешевске фреске ушле су у историју европске средњевијековне уметности. У манастиру је једно време било и седиште митрополита. Велики је значај манастира потврђен и тиме што се у њему крунисао Твртко I босански бан на гробу Св. Саве за краља Босне и Србије, и што је ту радила једна од најстаријих српских штампарија, која је одиграла значајну улогу у културној историји српског народа.

Извори:

1. Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, Ср. Карловци 1927.
2. М. Башић, Старе српске биографије, Београд 1930.
3. Архиепископ Данило II, Животи краљева и архиепископа српских, превео Л. Мирковић, Београд 1935.
4. Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, Београд 1905.
5. М. Орбини, Краљевство Словена, Београд 1968.

Литература:

1. Милан Милићевић, Манастири у Србији, Гласник Српског ученог друштва, књ. IV. 1867.
2. П. Матковић, Путовање по балканском полуострву XVI века, РАД ЈАЗУ, књ. LXXXIV, Загреб 1887.
3. Ђорђе Поповић, Манастир Милешево, Голуб, 1889.
4. И. Руварац, О хумским епископима и херцеговачким митрополитима до године 1766, Мостар 1901.
5. Љ. Стојановић, Старе српске штампарије, посебан отисак из Српског књижевног гласника бр. 41—44, Београд 1902.
6. Јован Радоњић, Три старине манастира Милешеве из XVII века у Источнику (уредник Иларион Радоњић, потоњи митрополит), XVII, Сарајево 1903.
7. Ст. И. С. Манастир Милешево, Нова искра, 1905.
8. Споменик СКА бр. 53, Сарајево 1922.
9. В. Ђоровић, Краљ Твртко I Котроманић, Београд 1927.
10. Л. Мирковић, Милешевска плаштаница... Прилози VII, 1927.
11. Р. Ђорђевић, Манастир Милешево у Херцеговини, Весник Српске цркве, 1890.
12. М. Драговић, Св. Сава није спаљен, Пожаревац 1930.
13. Р. Грујић Пакрачка епархија, историјско-статистички преглед, у Споменици епископа Мирона, Нови Сад 1931.
14. М. Динић, О крунисању Твртка I за краља, Глас 147, 1932.
15. Обрад Леовац, Манастир Милешева, Просвета 1933.
16. О. Леовац, Манастир Милешева, Гласник Југословенског професорског друштва, 1934/35.
17. Р. Грујић, Када је грађен манастир Милешева, Гласник Скопског научног друштва, књ. XV—XVI, Скопље 1936.
18. Р. Грујић, Прва штампарија у Јужној Србији 1539. год. Гласник Скопског научног друштва, XV—XVII, Скопље 1936.
19. М. Пурковић, Белешке путописца Минцера о манастиру Милешеви 1559, Јужни Преглед 1937.
20. Ђ. Бошковић, Неколико натписа са зидова средњевијековних цркава, Споменик СКА, LXXXVII, Београд 1938.
21. Ђ. Слијепчевић, Хумско-херцеговачка епархија и епископи од 1219. до краја XIX века. Богословље, свеска 3 и 4, год. XIV. Београд 1939.
22. М. Динић Три француска путописца... Годишњица Николе Чупића, књ. XLIX, Београд 1940.
23. М. Динић, Земље Херцега Светога Саве, Глас СКА, CLXXXII, Београд 1940.
24. Ј. Радоњић, Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века, Београд 1950.
25. Ђ. Сп. Радојчић Српско-румунски односи од XIV до XVII века. Годишњица Филозофског факултета у Н. Саду, књ. I, Нови Сад 1956.
26. Хазим Шабановић, Босански пашалук, Сарајево 1959.

27. Р. Николић, О гробу Св. Саве, Гласник САН, књ. XI, св. 1, Београд 1959.
28. Л. Плавшић, Српске штампарије од краја XV до половине XIX века, 1959.
29. Р. Самарџић, Београд и Србија у списима француских савременика XVI—XVII век, Београд 1961.
30. Живорад Стојковић, Милешева, Уметнички споменици Југославије, Бгд. 1963.
31. Свстислав Мандић, Милешева, Туристичка штампа, Београд 1965.
32. Ђорђе Сп. Радојчић, Манастир Милешево и старо српско штампарство прве половине XVI века, Зборник Музеја примењених уметности, 11, Београд 1967.
33. Вук Винавер, Преглед историје новца у југословенским земљама XVI—XVIII веку, Београд 1970.
34. Д. Кашић, Српски манастири у Хрватској и Славонији, Београд 1971.
35. Светозар Радојчић, Милешева, Уметнички споменици Југославије, Београд 1971.
36. Гиљфердинг, Путовања по Босни, Херцеговини и старој Србији Предео Бранко, Чулић, Београд 1972.
37. Р. Самарџић, Друга похара Милешеве, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, Београд 1976.
38. В. Шалипуровић, Милешевска штампарија 1544—1557, Пријеполје 1972.
39. Силвиу Ануики, Свети Сава у повељама румунских војвода, Споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175—1975, Београд 1977.

S u m m a r y

Priest Predrag Puzovich

HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE MONASTERY OF MILESHEVA

This monastery was founded by Vladislav, King of Serbia, son of Stephan the First-Crowned and grandson of Stephan Nemanja, founder of the Serbian mediæval dynasty. The erection of Miliesheva (n. Priepolye on the railway road Belgrade — Bar) started immediately after Vladislav's accession to the throne in 1234. However, according to some indications, Miliesheva might have been constructed even some ten years earlier at the time when Vladislav was only a royal prince in that region.

King Vladislav had Miliesheva built as his burial-church. Having spent ten years on the throne, he gave it over to his younger brother Urosh in 1243. He died in the eighties of the 13th C. and was buried in Miliesheva.

The church is one-nef building with two lower chantries, a wide central apsid, two small side apsid. It had originally one dome and later on, probably in the 19th C., it got one more over the outer narthex. This narthex was built by Vladislav cca. 1235 in order to bury there his uncle Archbishop Sava, who at that time died in Bulgaria on his way back from the pilgrimage to the Holy Land. Because of the tomb of St. Sava, Miliesheva acquired enormous prestige in the eyes of the Serbian nation, while under the Turkish yoke it was a source of hope and courage for the enslaved people. In order to suppress the spiritual ascendancy

of St. Sava, the Turks took away his relics from Miliesheva and burnt them at the stake near Belgrade (today an enormous memorial church is being built on the site, which is quite near the centre of the city).

It was in Miliesheva in 1377 that Stephan Tvrtko was crowned king of Bosnia and Serbia, since M. was within the territory of his state. In the year of 1446 Stephan Vukchich Kosacha, ruler of Zaholmye, added to his title that of »Herzeg (Duke) of St. Sava«, and hence, his dominion, which extended even to the monastery of M., got the name »Herzegovina«.

The author exposes at length the significance of the printing-works, which published some liturgical books in Slavonic from 1544 to 1557 (The printing-works were brought as far as from Venice on horse-backs within six months!).

He also presents the relations between the Miliesheva monks and the Russian Court, as well as with Valachian and Moldavian dukes. The monastery had good commercial relationship with the Republic of Dubrovnik selling cattle, sheep and goats. Much attention is devoted to what the foreign visitors wrote about the state of the monastery in those troublesome times under the Turkish occupation.

Towards the end of the 17th C., during national uprisings against the Turks, and the later migrations to the Northern Serbian lands, suffered also this monastery. For that reason the monks had often to leave it. The well-known Russian diary-keeper Hilferding found M. in ruins in 1857. The church, as well as the refectory, was rebuilt in 1863. This action saved the church from further decaying.

Nowadays M. is mainly known for its frescoes. They are reckoned among the most beautiful achievements not only of the Serbian, but even of the European painting in the Middle Ages.

In our days the renown of M. has been mostly spread out by the figure of the Angel on Christ's tomb. The portrait of St. Sava has an extraordinary significance for the Serbian people, since it was painted during his life-time.